Zbulime arkeologjike në trevën e Elbasanit

Riza Hasa

Treva e *Elbasanit* zë vend të rëndësishëm në gërmimet dhe studimet arkeologjike shqiptare. Kjo përcaktohet nga pozicioni gjeografik i shtrirjes së kësaj treve, e cila që në lashtësi ka qenë zonë e ndërmjetme e kalimit nga veriu në jug të Ilirisë. Kjo trevë gjithashtu përshkohet nga luginat e lumenjve të Shkumbinit dhe Devollit të cilët kanë shërbyer si rrugë të rëndësishme të lidhjes së perëndimit me lindjen.

Vlerat arkeologjike të kësaj treve janë bërë të njohura nga përkushtimi intelektual, patriotik dhe shkencor i studiuesve elbasanas si: *Lef Nosi, Shyqyri Demiri, Hasan Ceka, Dhimitër Shuteriqi, Theofan Popa, Thanas Konomi, Lazer Papajani, Neritan Ceka* etj.

Deri tani është pranuar si kufi më i hershëm kronologjik i banimit të këtyre trevave, periudha e bronzit të hershëm (epoka e bronzit përfshin periudhën nga 3000, deri 1100 p.e.s.) e identifikuar nga gërmimet e tumave (kodërvarret) të *Pazhokut*. Materiali arkeologjik i zbuluar në këto tuma, ka bërë të mundur të njihet dhe të ndiqet zhvillimi i jetës në këto treva e më gjerë gjatë të gjithë epokës së bronzit. Ato kanë shërbyer si pika referimi për gërmimet e mëvonshme në të tilla varreza, si përsa i përket arkitekturës së ndërtimit, mënyrës ose ritit të varrimit, kultit të kohës, si dhe për lidhjet kulturore me botën egjeane. Varreza të tilla janë zbuluar edhe në zonën e Dumresë, prej të cilave ruhen objekte me interes të veçantë arkeologjik. Në këtë periudhë kanë nisur jetën edhe vendbanimet e *Lleshanit* dhe *Belshit* (Gradishta e Belshit).

Gjetjet e rastit dhe një vëzhgim sipërfaqësor në një vendbanim shpellor në luginën e Holtës (degë e lumit Devoll që kufizon rrethin e Elbasanit me atë të Gramshit) e çojnë kufirin kronologjik të kësaj treve në periudha më të hershme arkeologjike.

Në periudhën e hekurit (1100 – 500 p.e.s.) intensifikohet banimi i këtyre trevave. Njihen të dy llojet e vendbanimeve; ato të hapura dhe të fortifikuara. Të parat më pak të studiuar, janë të shpërndara në zonën e ulët, kurse nga vendbanimet e fortifikuara ruhen gjurmë të dukshme e më tipiku është ai i Lleshanit. Siç është përmendur, fillimet e veta ky vendbanim i ka në periudhën e bronzit të vonë. Jeta në të ka vazhduar pa ndërprerje për rreth 1000 vjet (shek. XII p.e.s., deri në shek. II e.s.). Për periudhën e hekurit ky vendbanim do të na japë material arkeologjik, i cili përfaqëson elemente të kulturës materiale e shpirtërore që janë të përbashkëta për të gjitha fiset ilire që popullonin territorin e vendit tonë. Kjo duket sidomos në materialin qeramik, i cili përfaqëson të dy zonat kulturore ilire, atë veriore dhe atë jugore, kështu ai paraqitet si pikë e ndërmjetme që lidhte këto dy kultura.

Edhe vendbanimi i *Belëshit* (Gradishta) në këtë periudhë ka një jetë më intensive. Materiali arkeologjik i zbuluar në të, sidomos qeramika, përfaqësohet në mënyrë masive nga ajo e importuar dhe ajo e prodhimit vendas. Importet vijnë kryesisht nga kolonitë helene të bregdetit ilir; *Dyrrahu*, *Apollonia* si dhe nga *Egjeu*. Në fund të periudhës së hekurit, në këtë vendbanim kanë filluar të vendosen elemente të ekonomisë antike të tregut, të cilat më vonë do të materializohen me kalimin e kësaj qendre në një qytet. Belëshi sjell të dhëna për gjenezën e urbanizimit ilir, i cili paraqitet si dukuri e brendshme e vetë shoqërisë ilire.

Vendbanime të tjera të kësaj natyre, por me shtrirje më të vogël të kësaj periudhe janë edhe ato të *Shkëmbit të Shënlliut* (shën Ilia), *Saragut*, *Gracenit*, *Bodinit*, *Shkëmbi Mbret*, *Kula e Kamunaut* etj.

Të gjitha këto të dhëna dëshmojnë se në këto treva, zhvillimi ekonomiko-shoqëror i ilirëve kishte krijuar kushtet për lindjen e qytetit. Periudha e lindjes dhe lulëzimit të qytetit në kronologjinë e arkeologjisë shqiptare njihet si periudha *antike ilire* dhe përfshin shekujt V-I p.e.s.

Si qendër kryesore për këtë periudhë mbetet *Belëshi* (Gradishta e Belëshit). Shtresat kulturore të kësaj periudhe tregojnë për një jetë intensive në këtë qendër. Materiali arkeologjik tregon kërkesat e larta të shoqërisë të asaj kohe, të cilat plotësoheshin jo vetëm me prodhimin vendas, por sidomos me importet. Ky qytet kthehet edhe në një qendër të rëndësishme artistike ilire. Këtë e dëshmojnë skulpturat. Ato janë punuar në gurin lokal të gipsit dhe përfaqësojnë hemera që njihen me emrin *Mina*, simbas mbishkrimit që ruan njëra prej tyre. Është gjetur edhe një sirenë si dhe një altar, të punuara po në gurin e gipsit. Në afërsi të kësaj qendre qytetare ilire, në liqenin e Seferanit

janë zbuluar një numër i konsiderueshëm terrakotash (figurina balte) të hyjneshës Afërdita, së bashku me enë të ndryshme. Kjo përëndeshë nderohej nga ilirët. Në këtë rast ajo nderohej si banore e liqeneve. Mendohet se kemi të bëjmë me një tempull në natyrë të Afërditës. Terrakotat dhe objektet e tjera që e shoqërojnë atë të hedhura në liqen, janë blatime për nder të saj. Afërdita paraqitet si një grua me tipare reale dhe me veshje ilire. Studimi i qeramikës (baltës) me të cilën janë realizuar këto terrakota (studimi me metodat bashkëkohore është realizuar nga shkencat e natyrës), ka treguar se këto janë realizime të prodhimit vendas dhe se Afërdita zinte një vend të veçantë në kultin e banorëve të qytetit ilir të Belëshit. Tashmë ajo është bërë e njohur, jo vetëm brenda vendit, si Afërdita e periudhës helenistike e Belëshit.

Vlera të veçanta ka edhe materiali arkeologjik i zbuluar në nekropolin (varrezën) e kësaj qendre, sidomos inventari i varrit, që është quajtur *Varri princëror* i Belëshit. Ai na ka dhënë mbi 70 objekte (objekte qeramike, armë, enë bronz), duke dëshmuar për nivelin e lartë të zhvillimit ekonomiko-shoqëror dhe rëndësinë e këtij qyteti.

Zhvillim të lartë arrin edhe vendbanimi i Lleshanit në periudhën qytetare ilire. Megjithatë ai nuk kthehet në një qendër të mirëfilltë urbane, materiali arkeologjik i zbuluar tregon se ai në këtë periudhë është një qendër e rëndësishme tregtare dhe kultike. Këtë e dëshmon gjetja e një numri të madh monedhash dhe i terrakotave që imitojnë kokën e lopës. Rëndësi ka zbulimi i një thesari monedhash në këtë qendër, rreth 3000 copë. Zotëruesi i tij i kishte grumbulluar në dy enë bronz në formë kanash dhe janë në gjendje mjaft të mirë. Ato ruajnë në vetvete vlera të veçanta përsa i përket punimit artistik të tyre. Datimin për fshehjen e këtij thesari na e jep një denar (monedhë romake) i vitit 61 p.e.s. Sigurisht, fshehja e thesarit lidhet me tronditjet e thella që ka pasur kjo zonë në këtë kohë. Po t'u referohemi ngjarjeve historike të këtyre viteve, fshehja e thesarit duhet të lidhet me tronditjet që shkaktuan në *Iliri* lufta për pushtet që zhvillohej në *Romë* midis Çezarit dhe Pompeut, kur dihet se arenë e betejave midis tyre u bënë viset ilire, pra frika e grabitjes do t'i ketë trokitur edhe Lleshanit "*te porta*", ose kjo fshehje lidhet me kryengritjen e Parthineve (fis ilir) që banonin në këto treva të cilën *Roma* e shtypi me egërsi. Nuk përjashtohet mundësia që fshehja të jetë bërë për qëllime religjioze. Sido që të jetë e vërteta, zotëruesi i tij nuk u kthye më aty *duke na e lënë ne ta zbulojmë, mbas 2000 vjetësh*. Sot ai ndodhet në muzeun e Institutit të Arkeologjisë. (Në trevat e Elbasanit janë zbuluar edhe dy thesare të tjerë, ai i Shalësit shek. III p.e.s. dhe i Gjonmit, i cili bashkë me atë të Lleshanit datohen në shek I p.e.s.)

Thesari i Lleshanit (Elbasan) përbëhet nga 2768 copë monedha argjendi dhe bronzi, datohet në shek.I. p.e.s

Është hedhur mendimi se *Lleshanin* duhet ta konsiderojmë edhe si vend kulti, me natyrë karakteristike kjo për besimet ilire. Në këtë rast, ne duhet të kërkojmë në *Lleshan* kultin e respektimit të blegtorisë, këtë e përforcon edhe e dhëna historike për nderimin që i bëhej *Dianës* (Artemisë) perëndeshë, atributi kryesor i së cilës ishte mbrojtja e blegtorisë. Burimi historik përmend “*Dianën e Kandaveve*” dhe *Lleshani* është perëndimi i maleve Kandave; domethënë i përgjigjet pozitivisht pyetjes se ku mund ta kërkojmë këtë monument kulti.

Si qendra të tjera të kësaj periudhe janë: *Saragu, Kodra e Malit, Valshi, Kula e Kamunabut*. Vendbanimet e tipit fshatar të kësaj periudhe janë evidentuar në zonat kodrinore, sidomos në atë të *Dumresë* (*Dragot, Dëshiran, Grekan, Qafë Shkallë*, etj.)

Periudha romake (shek. I - IV e.s.)

Politika perandorake romake kishte si princip centralizimin nëpërmjet nënshtrimit ekonomik dhe politik të provincave ndaj Romës dhe kjo i çoi në ndërprerjen e zhvillimit normal të jetës ekonomiko – shoqërore të ilirëve. Edhe në trevat e Elbasanit kjo u shpreh në eliminimin ose zvogëlimin e qendrave qytetare. Vazhdon të ruajë rëndësinë ende *Gradishta e Belëshit*. Në përgjithësi kemi ruralizim të jetës, shtohen vendbanimet fshatare si dhe tipet e vendbanimeve të pronarëve të mëdhenj të tokave (vilat rustika). Gjurmë e një vile të tillë është zbuluar në fshatin *Kuqan*. Kësaj periudhe i takon edhe ndërtimi i rrugës *Egnatia*, mbi trasenë e rrugëve të vjetra ilire. Rruga *Egnatia*

në trevat ilire fillonte nga bregdeti Adriatik në dy degë; njëra nisej nga Aulona, ajo degëzohej e bashkohej me atë që nisej nga Durrësi në Klodiana (Peqin) dhe në Skampin (Elbasan) këtu ruhen akoma gjurmët e urës që bënte këtë lidhje, *Ura e Topçiasit*. Gjurmë të kësaj rruge të rëndësishme të lashtësisë ruhen më mirë në trevat e Elbasanit (*Fatishë, Murriqan, Ura e Topçiasit, Mirakë, Babje*). Me interes janë edhe të dhënat që na japin burimet e shkruara historike për këtë rrugë.

Sipas *tabulës Pentiugeri*ane, në këto treva përmenden këto stacione rrugore:

- Klodiana (Peqin)
- Skampis (Elbasan)
- Genesis. fl. (Ura e Haxhi Beqarit)
- Addianam (Babje)
- In Candabia (Qukës)

Në *itenerarin e Antoninit* përmenden:

- Clodiana (Peqini)
- Skampis (Elbasani)
- Tres Tabernas (Qukës)

Dhe në atë të *Burdigales*:

- Mutatio in Tabernas (Qukës)
- Mansio Grandavia (Babje)
- Mutatio treiecto (Ura e Haxhi Beqarit)
- Mutatio Ad Cuintum (Fikas, Bradashesh)
- Mansio Hiscampis (Elbasan)
- Mansio - Colodiana (Peqin)

Mutatio ishin stacione rrugore për çlodhje të shkurtër dhe për ndërrim kuajsh, kurse *mansiot* ishin stacione rrugore për një qëndrim për një kohë më të gjatë.

Lindjen dhe zhvillimin e tij, qyteti ia detyron kësaj rruge, në fillim ai ka qenë një *mansioe*, emër që ruhet edhe sot (*Rrapi i Mansit, Çesma e Mansit, Manasderia*- megjithatë gjuhëtarët mendojnë se emri mutation nuk duhet të ruhet në këtë formë në gjuhën tonë; *Bisedat me R. Ismajlin dhe A. Riskën*). Këtu duhet kërkuar Skampini i hershëm. Më vonë këtë emër do ta marrë kalaja (kështjella) e ndërtuar në gjysmën e dytë të shekullit të IV të e.s., si qendër e një garnizoni ushtarak në formën e një *castrumi* në formë katërkëndëshe 348 x 308 m dhe përshkohej nga perëndimi e lindja nga rruga *Egnatia*. Në të gjithë gjatësinë e mureve ishin vendosur 26 kulla në largësi të barabartë me njëra-tjetrën. Nga studimi që i është bërë murit rrethues, është vënë re se janë tri periudha kryesore për ndërtimin e tij; e para i takon periudhës romake të vonë (shek. IV e.s.); e dyta periudhës bizantine të hershme (shek. VI e.s.) dhe periudha e tretë, osmane (shek. XV).

Studiuesit, duke u mbështetur në burimet e shkruara, sidomos ato mbi rrugën *Egnatia*, patën arritur në mendimin se Skampinin e lashtë duhet ta kërkonim në Elbasanin e sotëm. Ky mendim u përforcua duke marrë formë të prerë pas gjetjes në vitin 1922 të një monumenti epigrafik mortor, që njihet si “*Mbishkrimi i Mark Sabitit*”. Në këtë monument përmendet emri antik i qytetit. Më vonë do të njihet me emrin *Valmi, Civita Nuova, Neokastër dhe Elbasan*.

Një monument tjetër arkeologjik që lidhet me rrugën *Egnatia* është një ndër stacionet e kësaj rruge që njihet me emrin *Ad Cuintum* (gjendet në fshatin *Fikas*). Ky kompleks ndërtimor, megjithëse i llogaritur për pak persona, përmban të gjitha ambientet çlodhëse.

Bradashesh

Bradashesh

Profesor Hasan Ceka, i cili ka kontribuar shumë për të ndriçuar lashtësinë e Elbasanit, në mënyrë sintetizuese dhe shumë domethënëse është shprehur: *“Si lindjen ashtu edhe rrënimin përfundimtar, Skampini ia detyron të njëjtit faktor, rrugës Egnatia. Në kohën e Perandorisë Romake ndërtimi i saj u bë burim mirëqenie e lulëzimi, kjo jo vetëm për Skampinin, por për krejt krahinën rreth e rrotull; ndërsa në vigjiljen e dyndjes së popujve e në vazhdim të tyre, ajo u shndërrua në një shkak mjerimi të pandërprerë.”*

Në shekujt II – III është koha e formimit të një drejtimi të veçantë të artit popullor ilir, i cili e gjen shprehjen në realizimin e relievit sepulkral (mortor). Kjo është quajtur edhe periudha e Rilindjes ilire, gjatë së cilës vihet re forcimi i ndërgjegjes etnike. Relievet paraqesin tipa etnike ilire të veshur me kostumet vendase. Kryesisht ky lloj arti zhvillohet në zonat fshatare e veçanërisht në zonën e *Dumresë*.

Periudha e antikitetit të vonë (shek. IV-VI), është periudha e lindjes së premisave të gjenezës së popullit shqiptar, si dhe periudha kur kultura ilire u përcaktua edhe nga ndryshimet e karakterit shoqëror, politik dhe fetar. Krahas ndërtimit të kështjellës së *Skampinit*, në vendin e quajtur sot *Tepe*, ngrihet një monument paleokristian – bazilikë ndër më të hershmet në vendin tonë (gjysma e dytë e shek. IV e.s.). Të tilla monumente shfaqen legalisht mbas ediktit të Milanit në vitin 313 e.s., kur feja kristiane pranohet zyrtarisht nga perandori me origjinë ilire, *Kostandini i Madh*. Ndërtimi i kësaj bazilike është realizuar me teknikën *“opus mixtum”*, muraturë e përzier me një planimetri të thjeshtë. Salla qendrore është e zbukuruar me mozaikë. Ndërtime të kësaj natyre do të realizohen më vonë (shek. V-VI) edhe brenda mureve të kalasë. Në këtë kohë burimet e shkruara e japin Skampinin edhe si

qendër peshkopale. Gjatë periudhës së sundimit të perandorit Justinian 527-565, realizohen në stil të gjerë një sërë ndërtimesh fortifikuese. Në trevat e Elbasanit janë bërë të njohura kalaja e Mengëlit dhe ajo e Qafës (Mollas). Kanë qenë ndërtime me karakter ushtarak dhe kishin për qëllim ndërtimin e rrugëve. Jeta në këto qendra ka vazhduar normalisht deri në depërtimin e dyndjeve avaro-sllave. Nën goditjen e sulmeve të këtyre popujve rreth shekullit VII, ajo ndërpritet dhe ato patën një fund të dhunshëm.

Periudha e shekujve VII-XI, është pak e ndriçuar nga burimet historike. Shkaku ka qenë, se *Perandoria Bizantine*, nën të cilën mbeti vendi ynë, e kishte humbur në këtë kohë pushtetin mbi të, si dhe për shkak të rënies së qyteteve si qendra ekonomike e kulturore dhe kalimin në ekonominë e mbyllur natyrore. Do të kalojnë shekuj, kur Skampini (tani jo më me atë emër) dhe trevat e tij do të përmenden. Hulumtimet e mëtejshme arkeologjike në këto treva të pasura, do ta pasurojnë më tej historinë.